

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR
NYELVTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA
MONGOLISZTIKA PROGRAM

VARGA FERENC
ÍJÁSZAT A MONGOL NÉPEK KÖRÉBEN

TÉZISEK

TÉMAVEZETŐ: DR. BIRTALAN ÁGNES

2013.

Kutatásaim során egyik célként tűztem magam elé, hogy Mongólia összes ismert íjkészítőjével találkozzak, gyűjtsék tőlük, és a felgyűjtött anyagot az utókor számára megmentsem. Munkám, erőfeszítéseim ellenére, nem lett maradéktalan. Az ismert, de leginkább elismert íjkészítőkkel találkoztam csak. A végtelennek tűnő mongol pusztákon, illetve városokban megbúvó, kezdő kézműveseket nem tudtam számba venni. Így akaratlanul is, de maradt még munkája az utánam jövő generációknak.

Értekezésemben jelentős részt szántam terepmunka eredményeim bemutatására, azaz az íjkészítőkre, akiknek a tudását felhasználva a régészeti leletekből ismert tárgyak megelevenedni látszottak. A kutatások eredményeiként sikerült egy olyan folytonosságot kimutatni, melynek feltárását eddig még nem végezték el a korábbi kutatók.

A történelem folyamán a tűzfegyverek minél szélesebb körben való elterjedése az íjak peremre szorulásához vezetett. Annak ellenére, hogy a Belső-Ázsia központjának számító Mongóliában sok évezredes hagyományok lelhetők fel manapság is, az íjak készítése és használata mindinkább visszahúzódott és napjainkra néhány íjkészítő munkásságában csúcsosodik ki.

Mongóliában nemcsak visszacsapó íj, hanem az úgynevezett egyszerű íj (*xawčāxai*) is használatban van. Az országhatáron belül leginkább két különálló, mongol nyelvű nép nevéhez köthető egyszerű íj: a burját *xawčāxai* (*burjad xawčāxai*) és urjánhaj *xawčāxai* (*urianxai xawčāxai*).

Jelen értekezésben időrend szerint foglaltam össze a mongol íjakkal kapcsolatos témákat, úgy mint: 1. múlt, 2. jelen, 3. jövő. Ez a hármasság nem csak a belső-ázsiai nomád műveltségben bír nagy szereppel, hanem az íjak témáját is kellőképpen át tudja fogni. Az egyes részek mennyisége természetesen a témák nagyságával egyenes arányosan növekszik. A legnagyobb anyaggal a „múlt” rendelkezik, ezért az lett a leghosszabb rész munkámban. A „jelen” és a „jövő” egy nagyon vékony határvonallal választható szét. Sokszor keveredik a kettő, és szinte egyáltalán nem lehet megmondani, hogy az egyiknek hol van vége, és a másik hol kezdődik. Arra törekedtem, hogy a lehető legpontosabban követhetővé, világossá tegyem a belső-ázsiai íjak múltját, jelenét, és jövőjének a lehetőségét.

Az értekezésben szereplő íjkészítők bemutatása

Az íjkészítők bemutatásánál, a velük való találkozásaimkor rögzített beszélgetések szolgáltak alapul. A felvételeken (főként az idős embereknél) az élettörténetük helyenként hiányos. Ennek oka, hogy be kellett látnom, ha az életükről hosszan faggattam volna őket, még azelőtt elfáradnak, mielőtt az íjkészítésről beszélgethettünk volna. Így azt a módszert követtem, hogy a legfontosabb személyes adatok elhangzása után, rátértem az íjak kérdésére. Az íjkészítőkkel való találkozásaim és lakókörnyezetük részletekbe menő leírását a folyamat kontextusának a pontosabb megismertetése miatt tartottam fontosnak. Így az olvasók további támpontot kapnak a kutatott téma tágabb összefüggéseiről is, úgymint az íjkészítők tárgyi világa, szűkebb és tágabb társadalmi és természeti környezetük.

A témához kapcsolódó mongol nyelvű szakirodalom

A mongolok az általuk használt íjak múltját eléggé sajátosan látják. Ezekről a kutatásokról leginkább csak az 1950-es évektől kezdődően adtak számot, de a legalaposabb, valóban tudományos igényű írás megszületésére az 1970-es évekig kellett várni. A megjelent munkákban leginkább csak az adott jelennel, vagy a közelmúltukkal foglalkoztak széles körben. Komolyabb összefoglaló, a témát nagy részletességgel tárgyaló könyv pedig 2000-ben került kiadásra. Az értekezésben felsorolt mongol nyelvű szakirodalom Európában nehezen elérhető. Ezzel is az utánam következő kutatók számára próbáltam segítséget adni. Kritikai értékelését adom a mongolok íjászattal, íjkészítéssel foglalkozó szakirodalomnak.

Az íjfejlődési állomások csoportosítási lehetőségei

A belső-ázsiai íjak alakulatainak a csoportosítása még napjainkban is egy komoly kérdés. A kutatók sok szempont szerint vizsgálják a témát. A javasolt tipológiáknak azonban megvannak a maguk hiányosságai, ami az én íjfejlődési állomásokat tárgyaló csoportjaimra is igazak.

Az íjak tudományos vizsgálatához szükséges beosztások (tipologizálás) több szempont szerint vizsgálják a kérdést. Az általam létre hozott rendszer és a nemzetközi beosztás között a legfontosabb különbség a szemléletben van. A többi kutató az íjakat többnyire alakjuk, vagy szerkezeti felépítésük alapján választja szét. Én azonban a szerkezeti elemek változása alapján.

A korábban kialakított íjfejlődési rendszerek nem alkalmasak arra, hogy a különböző népek között jelen lévő és korokban jól elhatárolható íjtípusokat rendszerezze. Kutatásaim

alatt azt tapasztaltam, hogy sokkal pontosabban lehet a belső-ázsiai íjak fejlődési lépcsőit meghatározni, ha az egyes alkatrészek változása alapján vizsgáljuk azokat. Eszerint nem az eszközt használó nép neve, vagy a szerkezeti összeállítása határozza meg a fejlődési szintet, hanem az elemek alaki és méretbeli változása, vagy az egyes elemek eltűnése, megjelenése. Látva a mongol íjak kutatásában e szemléletnek a hiányát, saját fejlődési csoportosítást alakítottam ki, ami kifejezetten a belső-ázsiai íjakra alkalmazható.

1. egyszerű botíjak: az íj egyszer hajlított, az íjkarokon nem volt szaruborítás, és ín felragasztva, a húr beakasztását nem csak vájat, hanem húrbeakasztó pecék segíthette.

2. egy faanyagból készített íjak: az íjvégeken húrbeakasztó pecék állt, ami az íj végeinek a görbületétől függően változott, így kerek vagy szögletes volt, az íjkarok teljes hosszában szaru és ín volt ragasztva, a markolaton az íj görbületét meghatározó elem (*šar xamar*) pedig már bizonyíthatólag megtalálható volt az íjon.

3. hosszú csontú íjak: az íjtesttől külön álló, más faanyagból készített íjvégek voltak csapolva az íjtestbe (ha az íjvég és az íjtest egy anyagból lett kialakítva, akkor természetesen csapolás nélkül történt az összeállítás), az íjvégek külső (az íjástól távolabb eső fele) oldalán húrbeakasztó hornyok voltak megtalálhatóak, az íjkarok teljes hosszban szaruval és inakkal voltak beborítva, a markolat és az íjvégek mindkét oldalán teljes hosszban csontlemezek voltak ragasztva, az íjvégekre az inazás és az azt védő nyírkéreg majdnem a húrbeakasztó horonyig felnyúlt, a markolatsontok és az íjvégcsontok meglehetősen nagyok voltak (amiből az következik, hogy a hajlós részek pedig eléggé rövidek voltak), az íjváll emiatt kis részen hajolt meg, ami pedig az íj alakjára volt befolyásoló hatással, a markolat belső oldalán a harmadoló csont (*gurawč*) volt megtalálható. Ennek a két ellapított végére a szarulemezek felnyúltak, a markolatsontok és az íjvégcsontok a biztos tartás miatt inakkal sűrűn körbe voltak tekerve.

4. rövid csontú íjak: a markolatsontok rövidebbek lettek, az íjvégek oldalain csak az utolsó 10-15cm-en voltak csontlapok, a csontokkal együtt az íjvégek és a markolat is lerövidült, ami pedig az íj alakjára befolyással volt, a *gurawč* végei már nem voltak ellapítottak, a szarulemezek pedig csak kis mértékben, vagy egyáltalán nem nyúltak fel annak két végére.

5. íjvégtoldalékos íjak: a húrbeakasztó horony a becsapolt íjvégtoldalékkal volt megerősítve, az íjvégek és a markolat két oldaláról eltűntek a csontlapok, a markolaton a *gurawč* megmaradt, de már egyáltalán nem nyúlt fel a végeire a szarulemez.

6. húrzsámolyos íjak: az íjvég és íjtest közötti szög megváltozása miatt az íjvég tövére egy trapéz alakú húrzsámoly került, a *gurawč* csak ritka esetben csont, leginkább szaru lett, az íjvégtoldalék is csont helyett már kizárólagosan csak szaru.

7. húrhidas íjak: a húrzsámoly formája megváltozott, elvesztette trapéz alakját, helyette kerek, gombszerű lett, mellette pedig megjelent a húrhíd, az íjvégtoldalék eltűnt ezeknél az íjaknál.

Az íjrészek fejlődésének történeti áttekintése, tulajdonságaik változása

Az íj hossza

Azoknak az íjcsontleleteknek a segítségével, ahol nem került elő más íjrész, viszonylag nehezen meghatározható adat. A nagy nomád birodalmak előtt használt íjak hosszáról csak sejtéseink lehetnek. Az ábrázolt íjászok testméretéhez lehet viszonyítani a használt íjat és nyilat, ami ugyan nem pontos, de körülbelüli értékeket tudnak szolgáltatni. Ezek alapján kb. 150 cm, vagy attól nagyobb egyszerű íjakat sejthetünk. Az i. e. VI. századtól i. e. III. század közötti időben.

Az íj alakja

Belső-Ázsiában az íjak aszimmetriának több oka van, és a történelem folyamán komoly változást tapasztalhatunk ebben a kérdéskörben is. A tudomány számára ismerté vált több egészben maradt szkíta íj alakja esetenként eltér egymástól. Feltehetőleg ennek a különbségnek több oka van, de alapvetően a földrajzi elhelyezkedés és a szomszéd népekkel való kölcsönös együttélés lehet érte a felelős.

Az íj válla

Az íj válla részben szerkezeti, részben pedig az íj alakjához szorosan kapcsolódó, mondhatni azt alakító elem. Az íj vállának az íj azon részét nevezhetjük, ahol meghajlik az íjkar. Ennek a hajlásnak a mértéke nagyban függ az íj szögeitől, az íjkarok anyagától, a markolat és az íjtest kapcsolatától, az íjvég görbületétől valamint a készítés eljárásaitól

Az íj szögei

Az íjakon lemérhető szöget a markolat és az íjkarok, illetve az íjkarok és az íjvégek között találhatunk. Mongóliában a régészek csak az utóbbi évtizedben fordítottak nagyobb figyelmet a feltárt íjcsontokra, ezért azoknak a sírban való elhelyezkedéséről, helyzetéről

nagyon sok adattal nem rendelkezünk. Továbbá, ha megfelelő rajz, méretezés, vagy fénykép készült a feltáráskor, akkor is csak egy sor vizsgálat elvégzése után tudnánk megnyugtató választ adni a sírba került íj szögeivel kapcsolatban, ám ez már a gyakorlati régészet módszereit igényelné.

Az íj ereje

Az „íj ereje” az a fajta tulajdonsága az íjnak, amit semmilyen régészeti lelet nem tud nekünk pontosan megmondani, csak utalhat arra. Pontos adattal a hiteles feljegyzések és a rekonstruált, vagy ma is működő íjak képesek szolgálni. Ezért a most következő rész egyáltalán nem biztos, hogy találgatásoktól, vagy nyitott, esetleg szándékosan nyitva hagyott kérdésektől nem lesz mentes. Mindez leginkább a gyakorlati régészet szerény lehetőségei és a témában érintett, szakavatott igazán nagy tapasztalatú íjkészítők hiánya miatt van.

Fatest

A fatestnek több szerepe is van. Mind közül az első és legfontosabb feladata, hogy a később felragasztandó szarulemezeknek és az inaknak megfelelő alapot szolgáltasson. Mivel azonban az íj felajzásakor, vagy megfeszítésekor az íjtest sokszor erősen meghajlik, a hajlaskor fellépő erőknek ellenállni tudó fatest szükséges.

Nyírkéreg

Az íjakon dísz szinte mindenütt elképzelhető. Ennek ellenére ma leginkább az íjkarokon, és az íjvégeken található a legtöbb minta. Díszként nem csak festés, faragás képzelhető el, hanem az íjakra felragasztott nyírkéreg és csont is díszként tud szolgálni.

Szarulemez

Az íjak fejlődésében a visszacsapó íjak megjelenésével és folyamatos alakulásával a szaru is szerephez jutott. A visszacsapó íjakon az egyik legáltalánosabban elterjedt elem az íj belső oldalára ragasztott szarulemez. A belső-ázsiai nagy nomád birodalmak létrejöttét megelőző időkből a régészeti leletek ritkasága miatt, az íjakra enyvezett szarulemezekről kevés bizonyítékot lehet találni.

A mongol íj készítése

A mongol visszacsapó íj készítését legpontosabban maguk az íjkészítők tudják mindenki számára érthető módon előadni. Számukra a múlt, és azok a sokszor emlegetett „rég dolgok” valójában nem is annyira régiek. A mai íjkészítési hagyomány, annak ellenére, hogy gyökereiben a korábbi évszázadok szokásaival áll kapcsolatban, meglehetősen újkoriak. Napjainkra sok olyan módszer jelent meg, amit már többségében a hagyományoktól elrugaszkodottaknak, vagy inkább csak újabbaknak gondolok. A fejlődés a kézművesek esetében sem áll meg. A XX. század derekára kifejlődött, többnyire mandzsu hagyományokon alapuló íjkészítés, a modern eszközök és technológiák felhasználásával alakul tovább.

Az íjkészítők közléseit megpróbálom úgy közzé tenni, ahogyan azok elhangzottak a gyűjtéseimkor. A riportalányok a beszélgetések alatt gyakran eltértek az adott kérdéstől, ezért sokszor érthetlenné, zavarossá válna a közlés, ha nem rendeztem volna sorba az elhangzottakat. Ennek eredményeként átlátható, és világos leírások születtek meg. A lábjegyzetekhez és kiegészítésekhez, vagy az adott íjkészítővel, vagy más íjkészítővel történt korábbi beszélgetéseim szolgáltatták az alapot.

Xawčāxai

A *xawčāxai* múltjára vonatkozó adatokat szinte csak a népi emlékezetben találhatjuk meg, de említés szintjén előkerül egyes publikációkban is. A burját folklórban a következő *xawčāxai*-jal kapcsolatos, érdekes történet lelhető fel: „Amikor Dzsingisz kán kisgyermek volt ilyen *xawčāxai*-jal tanulta a nyilazást. A domboldalon leguruló köveket, fákat lőtte. Úgy gyakorolt. Így vált belőle hős íjász és hadvezér.”

A mongolok a korábbi Belső-Ázsiában élt nomád népektől egy fejlett és széles körben használt visszacsapó íjat „örökölték”. Azonban a Mongólia erdőségeiben élt és ma is ott élő erdei népek között a mongol visszacsapó íjhoz hasonlatos íj csak elvétve volt megtalálható. Az egyszerű íj mondható hagyományosnak. A *xawčāxai* tehát az erdei halászó-vadászó életmódot élő népek körében saját keletkezésű, és a visszacsapó íjak fejlődési útjától eltérő vonalon fejlődött, változott napjainkig. Azt a tényt azonban érdemes kiemelni, hogy az egyszerű íjak feltehetőleg komolyabb változás nélkül vészelték át az elmúlt évszázadokat.

Urjánhaj *xawčāxai*

Mint azt már többször említettem, az urjánhaj *xawčāxai* peremre szorított helyzete miatt igen nehezen kutatható. Az urjánhaj íjásatról szóló könyvekben is csak érintőlegesen van

említés róla, ami tovább erősíti azt az állításomat, miszerint egy különleges, ritka íjról van szó. Leginkább csak szóbeli közlések, íjászok emlékezete alapján lehet tudomást szerezni róla. Sokszor csak véletlenül lehet olyan adatközlőre akadni, aki használt ilyen íjat, vagy esetleges jelleggel kerül elő egy-egy eldugott példány valamelyik íjásznál.

Burját *xawčāxai*

Már többször említettem, de ismét kiemelném, hogy az urjánhaj íjhoz hasonlatosan, a burját *xawčāxai* is nehezen kutatható téma. Napjainkban már nagyon kevés íjász használja és igazán jó íjat készítő ember pedig alig van Mongóliában.

A burját egyszerű íj is fejlődött, változott az évszázadok alatt. Minden bizonnyal a ma látható, állati ínrostokkal megerősített változat ennek a fejlődésnek és az igények változásának a következménye. Feltehetőleg a *xawčāxai* legrégebbi formája csak fából készült. Egyet kell értenem abban Cerendorj-dzsál, hogy azok a felragasztott ínrostokkal ellátott íjak, amiket Junduidagwa készít napjainkban, a régi burját *xawčāxai* formáját követik, de valamelyest újnak számítanak. Az íjászversenyeken az íjak erejének a javítása miatt van szükség az inazásra.

A húrfogásról

Mint ahogy sajátos elemeket lehet észrevenni a mongol népek íjain, úgy sajátos részletekkel tudnak szolgálni a húrfogási technikák vizsgálata is. Mongóliában a húrfogás módszere szoros összefüggésben áll az íjász által használt íjjal és a hozzá kapcsolódó nyíllal. A húr anyaga, az íj fajtája, a nyíl felépítése, szerkezeti elemeinek alakja mind összefüggésben állnak és szét nem választható módon tartoznak össze!

Nem arról van szó, hogy az egyik nyilazási módszerrel nem lehet lőni többféle íjjal, vagy egy bizonyos nyílvesszőt nem lehet kilőni többféle húrfogási módszerrel, hanem arról, hogy mit mond ki a szokásjog. Általánosan, a társadalom elvárásainak megfelelően kell használni az adott íjat és a hozzá kapcsolódó dolgokat (nyíl, húrfogás, íjászverseny szabályai, öltözet, tegez...).

Íjászversenyek

Minden bizonnyal az íjászversenyek kora megegyezik az íj feltalálásának idejével. Az emberi természet, a nomád népek körében a társadalmi (és katonai) ranglétrán való előrehaladás vágya mind lehetőséget adott az íjászversenyek rendezésére.

Íjászversenyek az adatközlők szerint

Mint olyan sokszor, ebben az esetben is az adatközléseken keresztül lehet első kézből a jelenkori, esetleg a közelmúltbéli íjászversenyekről tájékozódni. Az íjkészítők és íjászok emlékezete itt is sok régi dologra világít rá, ám nem kell elfelejteni, hogy ami nekik „rég”, az valójában csak ritkán nyúlik vissza 50-100 évnél korábbra. Ennek ellenére értékes és fontos adatokat tudnak megosztani velünk a mongol íjkészítők.

Íj és nyíl a folklórban

A mongol folklór szinte minden műfaja bőségesen tárja bölcsességeit, népi gondolkodásmódját az iránta érdeklődők felé. Érdeemes végignézni ennek a mély, kifogyhatatlannak látszó kútnak néhány apró cseppét, amit ez az értekezés a maga szerény lehetőségeivel képes megmutatni.

Nem törekedtem a teljességre. Leginkább csak szemelvényeket adnék ebből a témából. A legfontosabb célom, hogy felhívjam ezekre a tudomány figyelmét. Az ősi időktől kezdve kivívott szerepéből kifolyólag az íj és a nyíl a mongol folklórban is több helyen megtalálható.

Íjas állatjelölés

Amióta tolvaj van, minden bizonnyal azóta van a haszonállatok tulajdonának igazolására jelölés is. Az ismert sziklarajzok között nem egyszer látható olyan háta, vagy ígás állat, amelynek a combján, nyakán valamilyen jel jelenik meg. Ezek a jelek, jelképek családon belül öröklődtek, így kis túlzással ki lehet jelenteni, hogy egyes esetekben akár évszázadokra visszanyúló hagyománnyal találkozhatunk. A sok féle billog között ismert olyan íjas állatjelölés, ami nem más, mint az állat bőrébe égetett íj rajza.

Összegzés

Talán sikerült kellő képet nyújtanom a mongol íjak világáról, múltbéli és jelenbéli helyzetéről. Egyetlen dologról nem esett szó: a jövőről! Ha rajtam múlna, biztosan

megőrződne a múlt e csodálatos harci eszköze és a mongolok ükunokái is kezükbe vehetnék őseik hírhedt fegyverét. Ám ezzel kapcsolatban eléggé borús a jövőképem. Nagyon nehéz megválaszolni, hogy a világ elanyagiasodott sodrában meddig tud talpon maradni az íj és az azt működtető íjász. Mindenesetre egyre hanyatlík a szokás, hanyatlík a minőség, fogynak a jó íjkészítők. Helyettük jönnek az újak, akik már nem törődve a hagyományokkal, az íratlan szabályokkal, melyeket egy íj elkészítése során figyelembe kell venni, gyártják a tömegtárgyakat.